

Vloga komunikacijskih tehnologij v času financializiranega kapitalizma: mapiranje terena politične ekonomije komuniciranja

Abstract

The Role of Communication Technologies in an Era of Financialized Capitalism: Mapping the Field of Political Economy of Communication

The end of Keynesian era, which was supplemented with neoliberalism, generated some fundamental changes of the capitalist system. The power of the financial sector with its innovative financial mechanisms, which contributed to the reorganization of production process, grew. The technological revolution, privatization processes, marketization of all things public, financialization of corporations were also reflected in the media sector, as news organizations became more and more integrated in transnational capital flows. The consequences of these processes in media (as well as other) occupations manifested themselves as proletarianization and Fordization of the labor force, which enabled the pauperization of journalistic work. The upward pressure on wages as an outcome of tendencies towards labor cost reduction resulted in a demand for multiskilling, which paradoxically even brought about a reverse process – the deskilling of workers. Despite the fact that in the era of cognitive work some domains seem exempt from the law of value, general intellect is still constrained by the existence and limitations of the capital form. Production relations remain capitalistic, and since general intellect can only be realized in communism, it may be argued that general intellect at this point cannot yet be fully realized.

Keywords: general intellect, financialization, deskilling, journalism, work process

Lea Udovč holds a BA in Media and Communication Studies and is currently a Master's student of communication science at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. (lea.udovc@gmail.com)

Povzetek

Konec keynesijanskega obdobja, ki ga je nadomestil neoliberalizem, je v kapitalističnem sistemu prinesel nekaj temeljnih sprememb. Narasla je moč finančnega sektorja z »inovativnimi« finančnimi mehanizmi, ki so pripomogli k reorganizaciji produkcije. Tehnološka revolucija in procesi privatizacije, marketizacije javnega ter financializacija podjetij so se odražali tudi v medijskem sektorju, kjer so novinarske organizacije postajale čedalje bolj integrirane v transnacionalne tokove kapitala. Posledice teh procesov so se v medijih (a tudi v drugih poklicih) kazale v proletarizaciji in Fordizaciji delovne sile, ki je omogočila pavperizacijo novinarskega dela. Čedalje večji pritiski na mezde kot posledica teženj po zmanjšanju stroškov dela so se kazale v čedalje večjih zahtevah po *multiskillingu*, ki so paradoksnost prinesle celo nasproten proces – *deskilling* delavcev. Četudi se morda zdi, da so v tem obdobju kognitivnega dela nekatera področja izvzeta iz zakona vrednosti in delovnih odnosov, je *general intellect* (obča vědnost) še vedno zamejena s kapitalsko obliko. Ker so produkcijski odnosi še vedno kapitalistični, obča vědnost pa se lahko uveljavi šele v komunizmu, lahko rečemo, da se obča vědnost trenutno še ne more udejanjiti.

Ključne besede: general intellect, financializacija, deskilling, novinarstvo, delovni proces

Lea Udovč je diplomirana komunikologinja, trenutno je študentka magistrskega programa Komunikologija na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. (lea.udovc@gmail.com)

Največkrat imamo tedaj, ko govorimo o politični ekonomiji medijev, v mislih kritičen pristop marksistične tradicije. Zato v analizi konstelacij, kot so npr. medijski trgi, producentov, kot so industrije, korporacije, ekipe, posamezni novinarji in »kreativci«, procesov, kot so regulacija, produkcija, zaposlovanje ali cirkulacija, prejemnikov, kot so občinstva ali oboževalci, in navsezadnje tudi artefaktov oz. produktov, ne smemo mimo konteksta, v katerem ti obstajajo in nastajajo: kapitalizma (Meehan in Wasko, 2013: 40). V članku bomo izhajali iz ugotovitve Christiana Fuchsa (2012), ki komunikologe opominja, da so v trenutni fazi kapitalizma produkcijske sile sicer postfordistične, informacijske, kognitivne oz. nematerialne, a da so produkcijski odnosi še vedno kapitalistični.

Naša osrednja teza v pričujočem zapisu je produkt miselnega in bralnega prizadevanja, ki poskuša proces financiranja poznega kapitalizma povezati z napadom na oblike in vsebino sodobnih zaposlitev, ob tem pa vztrajno išče vzroke, zakaj se tisto, čemur je Marx rekel *general intellect*, ne more udejanjiti. Zato bomo v prvem delu opisali nekaj osrednjih potez obdobja »sistemske transformacije zrelih kapitalističnih gospodarstev« (Lapavicas, 2013: 46), ki mu v marksistično navdahnjeni literaturi pravijo financiranja. Opredelili bomo področja, ki jih politična ekonomija komuniciranja lahko zapopade z marksističnim konceptualnim aparatom in tako ustrezno opiše obdobje te precej radikalne transformacije. V drugem razdelku o *deskillingu* bomo podali kritiko rabe današnje tehnologije. Orisali bomo predvsem dva procesa, ki se odvijata v industrijah, ki se v pretežni meri opirata na nematerialno oz. kognitivno delo: *prekarizacijo*, proliferacijo nerednih in začasnih oblik dela ter *fordizacijo*, proces specializacije, tehnicizacije in avtomatizacije delovnega procesa v novih industrijah, ki opravljajo nematerialno oz. kognitivno delo. Za ilustracijo primera nam bodo služile transformacije v novinarski praksi. Zapis bomo zaključili z razmišljanjem, da družbene oblike kapitala onemogočajo in ovirajo popolno udejanjanje tistega, čemur je Marx rekel *general intellect*.

Financiranja

Procesa financiranja in neoliberalizma, procesa simultanih ter kompleksno prepletanih procesov lahko najjasneje načrtamo s padcem profitabilnosti: vrnitve padanja profitne stopnje v 70. letih 20. stoletja kot posledice dovršitve tehnične in organizacijske revolucije ter hiperakumulacije kapitala oziroma hiperprodukcije blaga (Duménil in Lévy, 2012: 137; Lapavicas, 2011: 613; Mattick, 2013: 59–60).¹ Financiranja, rastoča avtonomija finančnega sektorja, kot ji pravi Lapavicas (2009: 27), s katero so vladajoči razredi našli nove vire dobička s prenovljenimi in »inovativnimi« finančnimi mehanizmi, je rezultat epohalnih sprememb, ki so sledile prvemu naftnemu šoku leta 1973–1974, ki je zaznamoval konec povojnega keynesijanskega obdobja.² Za postkeynesijansko obdobje je značilna tehnološka revolucija v procesiranju informacij in telekomunikacij, kar je imelo še posebej velik učinek na sfero cirkulacije, obenem pa deregulacija trgov dela in finančnega sistema, medtem ko je neoliberalizem, s procesi privatizacije in marketizacije javnega, nadomestil keynesijansko politiko državne intervencije in distributivnosti (Ekman, 2012: 160; Lapavicas, 2009: 11–12). Velike

¹ S tezo padanja profitne stopnje bi pojasnili tako diskrepanco med bleščečimi bilancami finančnih korporacij ter ostalimi sektorji ekonomije na eni strani (gl. Fuchs, 2012: 428) in »fiskalno kontrarevolucijo« upada dohodkov držav (gl. Zgroženi ekonomisti, 2012: 13) na drugi.

² Čas po oktobrski revoluciji, ki so ga zaznamovale državne intervencije v trg, ter vzpostavljane številnih programov socialne države, politike polne zaposlenosti in močna organiziranost dela. Za to obdobje je značilen konsenz, ki ga Krugman (v Bembič, 2011) imenuje 'keynesovska pogodba', s katero so se vlade po veliki depresiji v tridesetih letih zavezale, da bodo ohranjale stabilno raven zaposlenosti, delavci pa so v zameno za nekatere pravice opustili radikalnejše ideje o odpravi kapitalističnih razmerij (Bembič, 2011: 216–217).

korporacije so se financilizirale, pridobile so lastne finančne sposobnosti in se izognile nadzoru nad količinami kredita s spodbujanjem odprtih finančnih trgov ter tako pripravile razmere za finančno deregulacijo. S tem so postajale manj odvisne od bank, ki so se prestrukturirale tako, da so se osredinile na mediacijo na finančnih trgih,³ tako da so njihovi zaslužki postali premije, provizije in dobiček od trgovanja (Lapavitsas, 2013: 42–46). Obenem so se učinkovito preusmerile na osebne dohodke delavcev (gospodinjstev) kot vira dobička, zato so se spremenila tudi razmerja med delavci in bankami. Delavci so se namreč čedalje bolj vključevali v finančni sistem, njihova poraba se je izrazito privatizirala, stagnacijo oziroma počasno naraščanje realnih mezd od poznih sedemdesetih na eni strani in erozijo javnih storitev na drugi je začelo nadomeščati posredništvo finančnega (kreditnega) sistema. To je omogočilo »finančno ekspropriacijo« delavcev: ko je proces izžemanja oz. pridobivanja dobička potekal tako, da je bankam in drugim finančnim institucijam uspelo pridobiti dobiček neposredno iz transferjev osebnih dohodkov (mezd oz. plač) namesto iz presežne vrednosti (Lapavicas, 2009: 13; 2013: 42–46). Zato moramo financilizacijo videti v polnosti vloge, ki jo opravlja. Sašo Furlan ima prav, ko opozarja na dvojnost te vloge: pri financilizaciji ne gre za velikansko anomalijo in disfunkcionalnost (trenutne faze) kapitalizma, temveč za endogeni moment razvoja in transformacije dinamike sistema. Institucije in finančni instrumenti imajo osrednjo vlogo pri organizaciji sodobnega mednarodnega denarnega sistema, toda hkrati to upravlja instrumente, kot so npr. derivati, ki igrajo ključno vlogo pri zaostritvi antagonizma med delom in kapitalom in reorganizaciji samega procesa produkcije (Furlan, 2013: 73–76).

Deregulaciji bančnega sektorja, privatizaciji javnega in financilizaciji podjetij so sledila področja, ki bi jih morala podrobno proučiti politična ekonomija komuniciranja. Velika medijska in telekomunikacijska podjetja so s pomočjo multifunkcionalnih digitalnih omrežij reorganizirala svoje procese na mednarodni ravni. Prihajale so zahteve po radikalnih spremembah v lastništvu in nadzoru nad podjetji. Globalne telekomunikacije so se (v letih 1980–1990 in naprej) liberalizirale – jedro tega procesa je bila privatizacija. Močne multilateralne organizacije so lobirale v prid neoliberalnim reformam, ki bi razširile telekomunikacijske in medijske sektorje po svetu. S to razširitvijo naj bi (vsaj deklarativno) omogočili večji in širši dostop do vsebin ter izboljšali življenje ljudi, (v praksi pa prej) pridobivali – večji – dobiček (Chakravartty in Schiller, 2010: 672–673). Vsesplošna svetovna ekspanzija komodifikacije od leta 1980 naprej (delno kot odgovor na globalen upad ekonomske rasti) je vodila do povečane komercializacije medijskih programov, privatizacije nekoč javnih medijev in telekomunikacijskih institucij ter liberalizacije (tj. deregulacije) komunikacijskih trgov (Mosco, 2008: 97).⁴ Sprostitve omejitev tujih lastništev in privatizacija medijev so pospešile transnacionalizacijo globalnega komunikacijskega sistema« (Jin, 2008: 369). V zgodnjih 70. letih so informacije postale ključnega pomena zaradi velike deregulacije finančnega sektorja in nastanka novih načinov finančnih špekulacij s pomočjo informacijskih in komunikacijskih tehnologij, na ravni vsebine medijskih produktov in medijskega poročanja pa so se v 90. letih informacije v novičarskih medijih začele prepletati z informacijami in dezinformacijami finančnih tokov (Ekman, 2012: 164).⁵ V tem času se je vzpostavil tudi konstrukt prostega pretoka informacij, ki je bil

³ Že v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so skoraj vse centralne banke v razvitih kapitalističnih državah sprejele reforme, ki so omogočile internacionalizacijo finančnih tokov in investicij. Na transnacionalnih trgih kapitala se je začelo množično trgovanje s finančnimi derivati, ki so »korporacijam in bankam omogočili, da se izognejo nacionalnim režimom nadzora kapitalskih tokov« (Furlan, 2013: 86–87; gl. tudi Bryan in Rafferty, 2013).

⁴ Za kritiko hegemonije neoliberalnega diskurza v slovenskem novinarstvu gl. Trdina in Pušnik, 2010.

⁵ V tem pogledu sta zanimivi specifična percepcija in reprezentacija, predvsem pa personalizacija in antropomorfizacija trga, ki je kot eden najpomembnejših akterjev v novicah o ekonomskih zadevah postal ideološko mašilo, posledično pa podstat privatizacije. »Reprezentacija ekonomskih zadev je bila zaznamovana z obratom od trgov dela,

ključnega pomena za svetovni izvoz ameriških kulturnih produktov, ameriška vlada pa je naredila vse, da bi doktrino prostega pretoka vzpostavila kot univerzalno sprejeto in objektivno dejstvo brez alternative. Astronomske vsote denarja, namenjene tehnološkemu razvoju – razvoj računalnikov, digitalne infrastrukture, umetne inteligence itd. –, so po Schillerju bistveno vplivale na ameriško prevlado v informacijski infrastrukturi: informacijskih tehnologijah, računalniških omrežjih, ustvarjanju podatkovnih baz, industriji posebnih učinkov in svetovnem nadzornem sistemu (Schiller, 1998: 18–20).

Poleg tega se pojavi širši problem kognitivnega, intelektualnega (oz. nematerialnega) dela, umeščenege na univerze in inštitute. Ti prostori, v sebi sicer prostori elitizma, patriarhata ter ekskluzivizma, ki so v preteklosti kot vozlišče normativnih in utopičnih aspiracij ter progresivne misli s svojim delom vseeno občasno proizvedli tudi miselne preboje, konceptualne inovacije in radikalno misel, so bili še pred kratkim v veliki meri izvzeti iz zakonov vrednosti in delovnih odnosov. Toda ker to delo nima v sebi ničesar »immanentno nekvantifikabilnega«, kapitalistični odnosi pospešeno kolonizirajo tudi (akademsko in raziskovalno) produkcijo (gl. Harvie in Deangelis, 2006; Krašovec, 2010: 87). To zgoj dokazuje, da politična ekonomija komuniciranja ne ostaja brez svojega predmeta kritike, vsaj dokler smo v kapitalizmu, kjer kapitalu ne zmanjka idej in sredstev za njegovo kvantifikacijo.

Kot je razvidno iz naše argumentacije, mora politična ekonomija medijev nujno sprejeti, da informatizacija ni dominantna karakteristika globalnih produktivnih sil, temveč pomemben, a nikakor ne dominanten ali celo najdominantnejši trend. Dominantna sekcija kapitala je danes finančni kapital, vsi trije trendi, tako financializacija kakor hiperindustrializacija in informatizacija, pa karakterizirajo sodobni imperialistični kapitalizem (Fuchs, 2012: 428).

Deskilling

Ker emancipacija ne temelji na tehnologiji sami, saj emancipatorni potenciali novih tehnologij s konca 20. in začetka 21. stoletja empirično niso bili potrjeni, je treba evolucijo novih tehnologij videti skozi optiko strukture odnosov, v katerih se razvijajo, skozi strukturo, ki v temelju pravzaprav le reproducira določeno število (kapitalističnih) razmerij in načel. Če želimo ustrezno prikazati sodobne razsežnosti kapitalističnega prisvajanja, moramo na tem mestu pokazati, da kapitalistično organiziran produkcijski proces ne pomeni radikalnega premika od repetitivne kooperacije taylorističnega modela, kot pravi Vercellone (2004: 7). Prej bi morali ilustrirati, kako, če parafraziramo Michela Hussona, kapitalistični proces kognitivno proizvodno logiko podreja fleksibilizirani tayloristični logiki, pri čemer se aktivno opira na vrsto tehnoloških ter organizacijskih inovacij pri nadzoru in reorganizaciji delavcev (Husson, 2011: 120).

To lahko storimo s pomočjo ugotovitev o transformaciji nacionalnih novinarskih polj. Trdimo, da gre za fordizacijo polja na eni strani, glede na strukturo organiziranja delavskega razreda, tj. prekarizacijo, na drugi pa gre za proletarizacijo. Ko govorimo o novinarskem področju, poudarjamo transformacijo določenih »(neheteronomnih) polov novinarskega polja« (Bourdieu, 2001), toda ker se prekerne oblike dela širijo na druge zaposlitve (gl. Breznik, 2012/2013), moramo biti pozorni, v kolikšni meri proces prizadeva druge intelektualne in kulturne delavce ter delavke (Breznik, 2009; Krašovec, 2013: 198). Tako fordizacija kakor pro-

sindikatom itd. k nekritični glorifikaciji finančnih trgov ter konstrukciji mediiranega državljanja kot zasebnoekonomskega subjekta, medtem ko so v vsakodnevnem toku novic strokovnjaki finančnega sektorja po svoji podobi krojili informacije, ki so prihajale s področja, kjer delujejo.« (Ekman, 2012: 163–164; Prodnik, 2014: 155) Simbolna moč zdravorazumskega dojetja pravičnosti Wall Streeta v poslovnih novicah, pravita Chakravarty in Schiler (2010: 680), je pripomogla k rutinskemu povečevanju »inovacij« na finančnih trgih, kot so bili na primer trgi drugorazrednih hipotek, s čimer so ekonomski mediji s svojim poročanjem neposredno omogočili promocijo investicijskih interesov ter pripomogli k razširitvi kulture kreditov, tveganja in individualne odgovornosti.

letarizacija sta neločljivi druga od druge, potrjujeta pa tezo, da pritisk kapitala ni več – ali pa ni zgolj – zunanji (npr. pritisk oglaševalcev na vsebino poročanja), temveč notranji, kar pomeni, da se dogaja skozi tehnološke inovacije in reorganizacijo delovnega procesa (Krašovec, 2011: 115; gl. Örnebring, 2010).

Fordizacija implicira delovni proces, podoben dehumaniziranemu, individualiziranemu produkcijskemu procesu tekočega traku, mistificiranega v blagovno obliko abstraktnega dela, v katerem so delavci del homogene skupine, medsebojno zamenljivi, primerljivi in izmerljivi producenti, ki zahtevajo malo specializirane usposobljenosti (Cohen, 2012: 146). Pocenitev delovne sile kot težnjo po reduciranju stroškov za mezde je namreč mogoče doseči tako, da jo v procesu delitve dela fragmentiramo v preproste elemente.⁶ To sistemsko dinamiko kapitalističnih ekonomij oz. *deskilling* je v svoji klasiki *Labour and Monopoly Capital* (1974/1988) podrobno popisal že Harry Braverman (gl. tudi Bromley, 1997; Liu, 2006; Ursell, 1998; Greenbaum, 1996). Gre za konfiguracijo delovnega procesa, ki kot nasledek produkcijskega procesa prinese tudi sistematičen razpad diverzificiranih in heterogenih obrtniških veščin in znanj. Ta razpad veščin je pod nadzorom psevdoznanstvenega menedžmenta (t. i. taylorizem) mogoče v delovnem procesu izvesti tudi s pomočjo novih tehnologij. Skozi takšno rekonstrukcijo delovnega procesa je šlo v zadnji četrtini 20. stoletja novinarstvo na manj avtonomnih polih novinarskega področja.

Dejstvo, da so bile tehnične veščine večino 20. stoletja ločene od novinarstva – tehnični *know-how* je bil domena »podpornega osebja« novinarstva –, je novinarjem omogočilo več svobode, avtonomije in časa, ki so ga lahko namenili ustvarjanju vsebin – zato so določeni novinarji mejili celo bolj na intelektualce in umetnike kot na zbiralce in (s)poročevalce suhoparnih (s)poročil.⁷ Danes pa se od novinarjev poleg relativno hitro priučljive sposobnosti pisanja pričakujeta predvsem tehnična in tehnološka zveziranost pri uporabi računalniških in digitalnih tehnologij (gl. Ursell, 2004: 45; Paulussen, 2012), medtem ko tradicionalne novinarske sposobnosti, kot so pisanje, analitične sposobnosti zbiranja in analize podatkov, upadajo (Liu, 2006; Örnebring, 2010: 67). Novinarji torej res opravljajo več nalog hkrati – t. i. *multiskilling*, vendar jim zaradi tega zmanjkuje časa za kompetentno opravljanje vseh nalog. Tako čedalje večje zahteve po *multiskillingu* novinarjev vodijo v *deskilling* in celo v deprofesionalizacijo delovne sile (Paulussen, 2012: 204). Splichal pravi, da »po eni strani informatizacija usposablja ljudi za nova dela, po drugi pa jih razposablja, tj. odpravlja določena dela kot posebna dela. Novinarstvo je nedvomno izpostavljeno obema procesoma, ki ga ogrožata kot poklic« (Splichal, 2014: 57). Proces realne subsumpcije dela pod kapital (Marx) obenem producira in reproducira nekvalificirano, polkvalificirano, predvsem pa šibko organizirano delovno silo (Husson, 2011: 119–120; Krašovec, 2011: 113–115; Liu, 2006; Örnebring, 2010: 60–64).

⁶ Ob tem seveda predvidevamo, da pri upoštevanju profitne logike produkte standardiziramo (gl. Bourdieu, 2001: 18–22).

⁷ V ta razcep med vsebino in tehničnim znanjem je treba umestiti razpravo o *multiskillingu* oz. *reskillingu*, ki naj bi se pojavljala v novinarskem poklicu in ki naj bi bolje opisala aktualne spremembe v novinarstvu. Nekatere sodobne kritike Bravermanove analize namreč opozarjajo, da empirični dokazi govorijo pravzaprav o *upskillingu* oziroma *reskillingu* ter da so nove tehnologije namenjene predvsem ustvarjanju novih služb, medtem ko je *deskilling* zgolj stranski učinek teh transformacij (Liu, 2006). Örnebring pri tem opozarja, da je dinamika sprememb veščin v posameznih poklicih kompleksna ter da se *deskilling* in na drugi strani *upskilling* ali *reskilling* ter *multiskilling* – tj. novinarji morajo bolje obvladovati številne tehnološke produkcijske veščine, kot so snemanje, montaža, dizajn, spletno oblikovanje itd. – nujno ne izključujejo (gl. Örnebring, 2010: 67; gl. tudi Garcia Avilés in dr., 2004). Toda kot opozarja Greenbaum, je imela Bravermanova analiza delovnega procesa globlje sporočilo. Namreč: medtem ko lahko menedžerske strategije prevzamejo raznolike oblike, je njihov splošen oz. skupen cilj nadziranje delovnega procesa in zmanjšanje presežne vrednosti, ki ga kapital namenja za mezde. To pomeni, da je *upskilling* nekaterih skupin delavcev, posebej kognitivnih delavcev, ekonomsko izvedljiv, če to delo lahko opravi manj delavcev (Greenbaum, 1996: 4).

Ozka specializacija in segmentacija dela ob zahtevi po tehničnem znanju in reorganizaciji delovnega procesa (čedalje večji nadzor nad novinarji, preverjanje njihove uspešnosti in produktivnosti, zaostrovanje rokov itd. (Deuze, 2008; Bromley 1997; Hardt, 1996) ustvarja čedalje večji pritisk na mezde. Zato pravimo, da sprememb v diferenciaciji in specializaciji novinarskega dela niso sprožile nove tehnologije, ki so bile vedno orodje menedžmenta za »povečanje produktivnosti in stroškovne učinkovitosti v novičarskih okoljih« (Paulussen, 2012: 200), temveč potrebe kapitalistov po zmanjšanju stroškov dela (Örnebring, 2010: 64), tj. v maksimizaciji ekstrakcije presežne vrednosti s postopnim večanjem izkoriščanja delovne sile ter manjši potrebi po živem delu na eni strani in večji intenzivnosti dela na drugi (Greenbaum, 1996: 8; Krašovec, 2011: 115). Samozaposlitev je sicer za novinarje lahko izhod iz strogega zaposlitvenega razmerja k bolj kreativnemu pisanju, saj omogoča reapropriacijo nadzora nad delovnim procesom, samostojno izvajanje dejavnosti, avtonomno določanje cen in delo za različne stranke, zato po nekaterih teorijah fleksibilizacija ne pomeni nujno tudi degradacije in prekarizacije (gl. Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2004: 234). Vendar pa je v praksi, kot pojasnjuje tudi Nicole Cohen, tovrstna avtonomija za novinarje le navidezna, saj prikriva strukturne vzroke individualizacije delovnega razmerja.

Delavci so večinoma prisiljeni v razmerje *freelance*, saj to za delodajalca pomeni bistveno manjše stroške in bistveno večjo akumulacijo presežne vrednosti kot redno zaposlitveno razmerje. Delodajalci so osvobojeni stroškov usposabljanja, nadur, beneficij in plačevanja neproduktivnega časa, medtem ko tveganje in stroški produkcije padejo na delavce. (Cohen, 2012: 147)

Še več, samozaposlitvene oblike dela imajo čedalje bolj navidezno naravo samozaposlenosti. Delavec, ki je v razmerju, ki ima vse elemente rednega delovnega razmerja, je odpuščen, nato pa mu ponudijo opravljanje istega dela, pri čemer mora sam skrbeti za svoje pokojninsko, invalidsko in socialno zavarovanje ter nase prevzeti poslovno tveganje, ki ga je pred tem imel delodajalec. Ob tem še vedno opravlja delo le za enega naročnika, po njegovih navodilih in pod njegovim nadzorom (Breznik, 2012/2013: 8–9). Delodajalcem fordizacija tako omogoči reorganizacijo delovnega časa oz. pavperizacijo (Splichal, 2005; Splichal, 2014: 55; Vobič, 2011). Pogodbeno (prekerno) delo v novinarstvu postaja osnovni način fleksibilnega zaposlovanja, novinarstvo pa »tako kot v 17. stoletju vse bolj postaja dopolnilna ali honorarna dejavnost« (Splichal, 2014: 63). Hkrati se večja bazen »industrijske rezervne armade« delovne sile, ki dodatno pritiska na mezde vseh tistih, ki so od kapitalističnega produkcijskega procesa odvisni, ki morajo prodajati svojo delovno silo, da bi preživel (Caffentzis, 2013: 141).

Kot smo omenili zgoraj, ta proces nosi posledice tako za producirajoči subjekt kakor za ustvarjeni objekt: novinarski produkti, ki so ustvarjeni v takšnem procesu, so komodificirani in standardizirani, omnibusni (Bourdieu, 2001: 15, 40) in manj (politično) relevantni (Hardt, 1996: 33; Örnebring, 2010: 66; Krašovec, 2011: 116). Ker družbeno kritiko in preiskovalno novinarstvo v tradicionalnih medijih, predvsem v tisku, nadomešča povpraševanje delodajalcev po poznavanju raznolikih tehničnih veščin, novinarjem zmanjka časa za dejansko novinarsko delo, ki bi temeljilo na proučevanju strukturnih procesov namesto senzacionalizmu, razumnem dvomu namesto aktualnosti, razumevanju namesto antiintelektualizmu. Takrat je krog dokončno sklenjen: moč organiziranosti delavskega razreda je s pomočjo tehnološke inovacije in novega načina organizacije delovnega procesa v okvirih polzaposlenosti in konkurence ter visoke brezposelnosti lažje spodkopati in celo uničiti (Husson, 2011). Delavci izgubijo svoje izhodiščno pogajalsko orožje in relativno varnost zaposlitve, degradacija kvalificiranosti erodira sposobnost in možnosti zagnati lasten produkcijski proces, kar postfordistične delavce vedno znova dela nadomestljive in odvečne (Braverman, 1988: 49, 118).

T. i. »postfordistični« produkcijski način ni brez antagonizmov in represivnih elementov, zato se zdi, da je optimizem »kognitivističnih« struj za zdaj ovržen. Christian Fuchs ima

prav, ko v svoji parafrazi Adorna trdi, da je sodobna družba sicer informacijska glede na stanje produktivskih sil, a je še kako kapitalistična glede na produktivske odnose. Produkcija se tako kot v preteklosti odvija zavaljo dobička in da bi kapitalisti dosegli ta cilj, do določene mere uporabljajo znanje in informacijsko tehnologijo v produkciji (Fuchs, 2012: 431). Po drugi strani pa, kot je pokazal Primož Krašovec (2010: 88), poveličevanje emancipacijskih potencialov avtonomnih »nematerialnih«, storitvenih ter »kognitivnih« delavk in delavcev kot avantgarde sodobnega delavskega razreda – medtem ko velika večina svetovnih delavcev in delavk še vedno dela v klasičnih kapitalističnih razmerah in pod strogo časovno disciplino – preprečuje vzpostavljane globalne delavske solidarnosti (tj. utrjuje hierarhične odnose znotraj globalnega delavskega razreda). Posebej pereč problem, ki zmanjšuje opisno moč »kognitivističnih« teorij, je mračna realnost *sweatshopov*, proizvodnega garanja in duhamorne pisarniške odtujenosti, ki tako ostaja spregledana in ni problematizirana (Krašovec, 2010: 88). V državah evroatlantskega bazena se je postindustrijskost vzpostavila tako, da je segmente svoje industrijskosti in industrije preselila nekam drugam, v t. i. tretji svet⁸ (Badalič, 2010: 83–84), zato bi morali nujno obdržati osno in holistično gledanje na kapitalizem kot sistem, ki ga zaznamuje enotnost produktivskega procesa, ki proizvaja določen napredek, medtem ko ustvarja bedo (Federicci, 2008: 5).

General intellect – obča vednost in omejitve za njeno udejanjenje

General intellect je nekakšna generalizirana vednost, »splošen razum« ali »obča vednost«, materializirana v strojih in napravah. To vednost oz. znanstveno napredovanje razuma generira napredek kapitalizma, tehnološke revolucije in transformacije, ki jih ta napredek povzroča, pravi Marx v Fragmentih o strojih, (v *Očrtih kritike politične ekonomije*). Obča vednost naj bi bila v polnosti realizirana v komunizmu, ko se bo spremenila narava dela, ki ne bo več delovno opravilo na podlagi naučenega delovnega postopka, temveč bo to pomenilo delovanje znotraj tega »občega razuma« (gl. Dyer-Witherford, 2003: 122–123). Toda kot pravi Tony Smith, je difuzija tistega, čemur je Marx rekel *general intellect*⁹ (obča vednost), sistematično zamejena s kapitalsko obliko (*capital-form*) tudi v postfordizmu (pri kognitivnem, nematerialnem ali storitvenem delu) oz. kognitivnem kapitalizmu. Z ilustracijami primerov smo to poskušali demonstrirati tudi sami. Kapitalistični proces in razmerja uvrednotenja kapitala večini delavcev še vedno odrekajo čas, usposabljanje in materialno podporo, s pomočjo katere bi šele učinkovito participirali pri inoviranju ter v polnosti razvili ter uporabljali celoto svojih sposobnosti. Namesto tega jih z eliminacijo materialnih razmer izpostavi novim oblikam standardizacije

⁸ Proizvodni trak korporacij je namreč precej kompleksen, kompleksno internacionalen bi celo lahko dejali. Podjetje Pontiac Le Mans je tako npr. že ob koncu 20. stoletja 30 odstotkov svojih produktivskih stroškov plačal v Južni Koreji, kjer kupuje dele, 17,5 odstotka na Japonskem, kjer so jim sestavili stroje, plačal je elektrostrokovnjake in sestavljavce delov; 7,5 odstotka je porabil za nemške oblikovalce, 4 odstotki so šli na Tajvan, v Singapur in na Japonsko za male komponente ter 3 odstotki v VB, Irsko in Barbados za računalniške storitve in oglaševanje (Gorz, 1999: 14). Po podatkih iz leta 2001 je imela korporacija Nike v svojih podizvajalskih tovarniških enotah zaposlenih nekaj več kot 556.000 delavk in delavcev v 51 državah (175.000 na Kitajskem, 104.000 v Indoneziji, 47.000 na Tajskem, 43.000 v Vietnamu). V ZDA je Nike zaposloval le 13.000 ljudi (Badalič, 2010: 83–84). Nikakor torej ne smemo pozabiti industriji, ki »ne predelujejo več domačih surovin, temveč surovine z najbolj oddaljenih območij, in katerih fabrikati se ne porabljajo le v državi sami, temveč v vseh delih sveta hkrati« (Marx in Engels, 2009: 99).

⁹ Kadar bomo ta izraz uporabljali v nadaljevanju, bomo uporabili izraz, ki nam je etimološko blizu, ravno zaradi opredelitve, ki jo podajamo – t. j. obča vednost. V slovenskem jeziku sicer še nimamo standardiziranega prevoda izraza, pogosto se ohranja angleški izraz *general intellect*, ki ga je uporabljal Marx. Nekateri avtorji uporabljajo izraz generalni intelekt (gl. Rutar, 2013: 148–160), drugi »javni intelekt« (Klepec, 2004: 79–96) ali splošni intelekt (Žižek, 2009: 39–63) itd.

in nadzora (gl. Smith, 2013: 228–229). Husson pojasnjuje, da Marxovih *Očrtov* ne smemo interpretirati preozko. Marx sicer razlaga, da kapital »kliče v življenje vse moči znanosti in narave, kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi ustvarjanje bogastva naredil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa« (Marx, 1985: 506). Toda profetske napovedi novega kapitalizma, ki je kognitiven, ni produktivno ekstrahirati iz tega stavka, saj Marx takoj zatem doda, da kapital še naprej hoče »te tako ustvarjene orjaške družbene sile meriti ob delovnem času in jih vkleniti v meje, ki so potrebne, da bi že ustvarjeno vrednost ohranili kot vrednost« (ibid). Tako Dyer-Witherford (2003) kot Rastko Močnik in Maja Breznik (2013: 151) sicer identificirajo »družbo znanja« kot tisto, v kateri družbena razmerja sama postajajo produktivne sile (z razvojem strojev in avtomatizacijo proizvodnje pridobivata znanost in struktura družbenih odnosov, družbena razčlenjenost – po Marxovo *Gliederung* – čedalje pomembnejšo vlogo pri povečevanju produktivnosti dela), a obenem opazajo in opozarjajo, da organiziranje družbe po načelu kapitala spodkopava ravno to družbenost samo. V tem pogledu, torej v sodobnem informacijsko-tehnološkem sistemu, subsumpcija živega dela pod kapital ni nič manj prisotna kot v času Marxa in realne subsumpcije tovarniških delavcev v 19. stoletju. Zato zaobrnitev fraze *general intellect* ni dovolj. Ali če konkretiziramo: treba je prikazati, zakaj se *intellect in general* (Virno, 2001) zaradi kapitalističnih oblik prisvajanja ter podrejanja ne more udeležiti. Tako moramo gledati na vsak objekt, ki ga proučuje politična ekonomija. Tudi internet. Ta sicer materializira kolektivno inteligenco, računalniška omrežja so tista, ki omogočajo vznik kolektivne inteligence, obče vednosti, a hkrati hoče kapital ohraniti nadzor nad razvijanjem teh virtualnosti v procesu valorizacije (Terranova, 2000: 42). Zato mora biti politična ekonomija v svojem analitičnem procesu previdna in proučiti, ali in kdaj internet uteleša nadaljevanje logike kapitala, ki je imanentna poznemu kapitalizmu (ibid: 54), in kdaj s to logiko radikalno prelamlja. Kapitalistični procesi niso mehanski in avtomatizirani procesi brez subjekta. Stvari lahko vidimo tudi v nasprotni smeri. Digitalno sfero lahko vidimo kot sfero, ki je ekstremno komodificirana, hkrati pa jo moramo videti kot platformo, ki ponuja zavračanje kapitalističnih družbenih odnosov, kadar ponudi nov prostor za razvoj opozicijskih praks (Prodnik, 2014: 163).

Politična ekonomija ni enotno področje, temveč v sebi nosi raznolike pristope k proučevanju kapitalizma. Preden dokončno zaključimo svoje razmišljanje, lahko pri obravnavi t. i. »obče vednosti« omenimo še postoperaistično tezo, ki ponuja svoje branje *Očrtov* in iz Fragmenta o strojih razbere celo trend končnega zloma kapitalizma in prehod v komunizem (Federicci, 2008). Teza postoperaistov, ki bi ji bilo vredno nameniti posebno analitično pozornost, namreč predvideva, da obča vednost ni utelešena samo v strojih, ampak v delavčevi subjektivnosti sami, pri čemer so delavci »odlagališče kognitivnih kompetenc, ki ne morejo biti objektivirane v strojih« (Virno, 2001). Zanje živo delo ni več odtujeno od obče vednosti, zato smo priča stanju »množične« (Lazzarato, 1996: 136; Virno, 2001; 2003) in »difuzne« intelektualnosti (Vercellone, 2004; 2007). Središčno vlogo, ki jo je v produkciji vrednosti prej zavzemala delovna sila množičnih tovarniških delavcev, zdaj čedalje bolj zapolnjuje intelektualna, nematerialna in komunikacijska delovna sila (Hardt in Negri, 2003: 36). Zato in ker čas postindustrijskega kapitalizma, kognitivnega kapitalizma (Vercellone, 2004; 2007) oziroma digitalne ekonomije (Terranova, 2000) ostaja čas brezplačnega oziroma prostovoljnega dela, ki parazitira na neplačanem in prisvojenem delu (gl. Terranova, 2000: 33). Tako v preteklosti kot v sodobnih kompleksnih formah kapitalistične ekonomije se poleg etatističnih elementov pojavlja širok spekter drugih ekonomskih oblik: ekonomija daru, ekonomija in ekonomika gospodinjstva, reproduktivno delo, neformalna ekonomija, če naštejemo le nekaj najvidnejših oblik (gl. Olin Wright, 2010: 125; gl. tudi Federicci, 2008: 6). Tudi zato bi morali razmisliti o koristnih konceptih in ugotovitvah postoperaistov, ki bi jih raziskovalci smiselno vgradili v lasten teoretski oz. raziskovalni sistem, s katerim opisujejo in razlagajo kapitalistično realnost.¹⁰

¹⁰ Za kritiko te teoretizacije gl. Federicci, 2008: 5–7; Caffentzis, 2013: 177–200; Krašovec, 2010: 85–87.

Sklep

Kljub optimističnim konceptualizacijam nematerialnih oz. kognitivnih delavcev, ki naj bi signalizirali premik na višje ravni proizvodnje in dela, ki naj bi postalo celo »inteligentnejše«, smo v pričujočem zapisu poskušali demonstrirati, da kapitalizem ne nosi zgolj potenciala za eliminacijo dela, temveč na drugi strani ustvarja razmere za poenotenje izkustva dela, kjer se meja med delom in prostim časom briše, s tem pa se povečuje subsumpcija vseh dejavnosti pod razvoj kapitalizma (Federici, 2008). V našem zapisu smo se podrobneje ustavili pri novinarstvu, ki bi ga politična ekonomija komuniciranja lahko podrobneje obravnavala, če je oborožena z ustrežno teorijo (iz Marxa izpeljane kritike politične ekonomije), s pomočjo katere je šele možno konceptualizirati specifičen objekt proučevanja.¹¹ Ker smo primer uporabili zgolj kot ilustracijo, ki je ne smemo zamenjevati s celoto produkcijskih odnosov, ki vključujejo dinamično kapitalističnega sistema, upamo, da bo temeljitejša razprava o materializaciji tega procesa šele sledila, če pa bi se naše teze potrdile v drugačnih konstelacijah, bi lahko poskusili procese generalizirati, jih postaviti bolj splošno, in ugotoviti, ali in katere veljajo kar za celoten postfordistični produkcijski proces.

Če zapis zaključimo z zdravo mero normativnosti, lahko zapišemo, da si družbo, v kateri bi se v celoti udejanjila obča vednost, predstavljamo podobno kot Nick Dyer-Witherford. To bi bila družba, v kateri

bi imelo mezdno delo čedalje manjši pomen; kjer preživetje ne bi bilo odvisno od zaslужka, kjer bi imeli ljudje več časa za premišljevanje in participacijo v odločanju o organizaciji skupnega življenja, kjer bi bil omogočen dostop do širokega razpona komunikacijskih kanalov, kjer bi omrežja bila tudi orodje za prenos kolektivne razprave in odločitev o produkciji in distribuciji blaga. (Dyer-Witherford, 2003: 135)

Naloga kritike politične ekonomije ravno zaradi tovrstne normativnosti ostaja težka. Naloga ji, da temeljito prouči in ustrezno pojasni, kakšna je konstelacija sil, ki preprečuje, da se produkcijske sile v popolnosti razvijejo in udejanjijo, kaj nam kot skupnosti preprečuje, da ne izkoristimo vseh emancipatornih potencialov komunikacijskih kanalov in zakaj se družba »prostega časa« še ni mogla materializirati.

Literatura

- BADALIČ, VASJA (2010): *Za 100 evrov na mesec*. Ljubljana: Krtina.
- BEMBIČ, BRANKO (2011): Dve teoriji kapitalističnega gospodstva. *Teorija in praksa* 48(1): 206–229.
- BOURDIEU, PIERRE (2001). *Na televiziji*. Ljubljana: Krtina.
- BRAVERMAN, HARRY (1988): *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- BREZNIK, MAJA (2009): *Kultura današnjih darov: od mecenstva do avtorstva*. Ljubljana: Sophia.
- BREZNIK, MAJA (2012/2013): *Atipične oblike zaposlitev: Poročilo ekspertnih intervjujev z analizo politik*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- BREZNIK, MAJA in RASTKO MOČNIK (2013): Univerza in znanost v sodobnem kapitalizmu. V *Kaj po univerzi?*, avtorska skupina (ur.), 103–166. Ljubljana: Založba *cf.
- BROMLEY, MICHAEL (1997): The End of Journalism? Changes in Workplace Practices in the Press and Broadcasting in the 1990s'. V *A Journalism Reader*, M. Bromley in T. O'Malley (ur.), 330–50. London: Routledge.

¹¹ Kako je politično ekonomijo mogoče kritično aplicirati na transformacije akademskega sveta glej De Angelis in Harvie, 2006 in Krašovec, 2011: 133–172.

- BRYAN, DICK in MICHAEL RAFFERTY (2013): *Kapitalizem z derivati. Politična ekonomija finančnih derivatov, kapitala in razrednih odnosov*. Ljubljana: Sophia.
- CAFFENTZIS, GEORGE (2013): *In Letters of Blood and Fire: Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press.
- CHAKRAVARTTY, PAULA in DAN SCHILLER (2010): Neoliberal Newspeak and Digital Capitalism in Crisis. *International Journal of Communication* 4: 670–692.
- COHEN, S. NICOLE (2012): Cultural Work as a Site of Struggle: Freelancers and Exploitation. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique* 10(2): 141–155.
- DEUZE, MARK (2008): Understanding Journalism as Newswork: How It Changes, and How It Remains the Same. *Westminster Papers in Communication and Culture* 5(2): 4–23.
- DE ANGELIS, MASSIMO in DAVID HARVIE (2006): Cognitive capitalism' and the rat race: how capital measures immaterial labour in British universities. *Historical Materialism* 17(3) 3–30.
- DUMÉNIL, GÉRARD in DOMINIQUE LÉVY (2012): *Marksistična ekonomija kapitalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- DYER-WITHERFORD, NICK (2003): Sim Capital: General Intellect, World Market, Species Being and the Video Game V *The Politics of Information: The Electronic Mediation of Social Change*, M. Bousquet in K. Wills (ur.), 122–140. Stanford, CA: Alt-X Press.
- EKMAN, MATTIAS (2012): Understanding accumulation: The Relevance of Marx's Theory of Primitive Accumulation in Media and Communication Studies. V *Marx is Back - The Importance of Marxist Theory and Research for Critical Communication Studies Today*. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique* 10(2): 127–632.
- FEDERICI, SILVIA (2008): *Precarious Labor: A Feminist Viewpoint* In *The Middle of a Whirlwind: Convention Protests, Movement, and Movement*. Los Angeles: Journal of Aesthetics & Protest Press. Dostopno na: <http://inthemiddleofthewhirlwind.wordpress.com/precariou-labor-a-feminist-viewpoint/> (15. december 2014).
- FUCHS, CHRISTIAN (2012): Capitalism or information society? The fundamental question of the present structure of society. *European Journal of Social Theory* 16(4): 413–434.
- FURLAN, SAŠO (2013): Politična ekonomija finančnih derivatov. *Borec: Financijalizacija* LXV (694–697): 70–96.
- GARCIA AVILÉS, JOSÉ A., LEON BIENVENIDO, KAREN SANDERS in JACKIE HARRISON (2004): Journalists in Digital Television Newsrooms in Britain and Spain: Workflow and Multi-skilling in a Competitive Environment. *Journalism Studies* 5(1): 87–100.
- GORZ, ANDRÉ (1999): *Reclaiming work: Beyond the wage-based society*. Cambridge, Oxford, Malden: Polity Press.
- GREENBAUM, JOAN (1996): 'Labor is More Than Work: Using Labor Analysis to Study Use Situations and Jobs. *Scandinavian Journal of Information Systems* 8(2): 49–62.
- HARDT, HANNO (1996): The end of journalism. Media and newswork in the United States. *Javnost/The Public* 3(3): 21–41.
- HARDT, MICHAEL in ANTONIO NEGRI (2003): *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
- HUSSON, MICHEL (2011): *Čisti kapitalizem*. Ljubljana: Sophia.
- JIN, DAL YONG (2008): Neoliberal restructuring of the global communication system: mergers and acquisitions. *Media, Culture & Society* 30(3): 357–373.
- KANJUO MRČELA, ALEKSANDRA in MIROLJUB IGNJATOVIĆ (2004): Neprijazna fleksibilizacija dela in zaposlovanja – potreba po oblikovanju varne fleksibilnosti. V *Razpoke v zgodbi o uspehu: primerjalna analiza upravljanja človeških virov v Sloveniji*, I. Svetlik, B. Ilič, S. Treven in N. Zupan (ur.), 230–258. Ljubljana: Sophia.
- KLEPEČ, PETER (2004): Imperij skozi Deleuzovo pojmovanje kapitalizma. *Filozofski vestnik* XXV(1): 79–96.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2010): Marksizem danes ali zakaj ukvarjanje z marksizmom danes ni vprašanje zvestobe, temveč zgodovinska naloga. *Borec* LXII (667–671): 85–97.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2011): *Vloga kritike v marksistični teoriji in njen vpliv na politiko komunističnega gibanja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2013): Univerza in družbena reprodukcija. V *Kaj po univerzi?*, avtorska skupina (ur.),

- 167–206. Ljubljana: Založba *cf.
- LAPAVITSAS, COSTAS (2009): *Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation, Discussion Paper No. 1, Research on Money and Finance*. Department of Economics, School of Oriental and African Studies, University of London.
- LAPAVITSAS COSTAS (2011): Theorizing financialization. *Work, employment and society* 25(4): 611–626.
- LAPAVITSAS, COSTAS (2013). K teoriji financializacije. *Borec: Financializacija* LXV(694–697): 26–46.
- LAZZARATO, MAURIZIO (1996). Two Hundred Questions for Anyone Who Wants to Worker Identity in the Factory Immaterial Labor. V *Radical thought in Italy: A potential Politics*, P. Virno in M. Hardt (ur.), 133–146. Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- LIU, CHANG-DE (2006): De-skilling Effects on Journalists: ICTs and the Labour Process of Taiwanese Newspaper Reporters, *Canadian Journal of Communication* 31(3): 695–714.
- MARX, KARL (1985): Očrti kritike politične ekonomije. V *METI I/8*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- MARX, KARL in FRIEDERICH ENGELS (2009): *Komunistični manifest*. Ljubljana: Založba Sanje.
- MATTICK, PAUL (2013): *Vse o starem. Gospodarska kriza in polom kapitalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- MEEHAN, EILEEN R. in JANET WASKO (2013): In Defence of a Political Economy of the Media. *Javnost – The Public* 20(1): 39–54.
- MOSCO, VINCENT (2008): Revisiting the Political Economy of Communication. V *Marxism and Communication Studies: The Point Is to Change It*, L. Artz, S. Macek in D. L. Cloud (ur.), 87–110. New York, Washington: Peter Lang.
- OLIN WRIGHT, ERIC (2010): *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.
- ÖRNEBRING, HENRIK (2010): Technology and journalism-as-labour: Historical Perspectives. *Journalism* 11(1): 57–74.
- PAULUSSEN, STEVE (2012): Technology and the Transformation of News Work: Are Labor Conditions in (Online) Journalism Changing? V *The Handbook of Global Online Journalism*, E. Siaperia in A. Veglis (ur.), 192–208. Malden; Oxford; Chichester: Wiley-Blackwell.
- PRODNIK AMON, JERNEJ (2014): A Seeping Commodification: The Long Revolution in the Proliferation of Communication Commodities. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique* 12(1): 142–168.
- PUŠNIK, MARUŠA in ANDREJA TRDINA (2010): Novinarsko upovedovanje neoliberalizma: kriza družbene kritike in pasivizacija državljanov. *Teorija in praksa* 47(4): 843–865.
- RUTAR, TIBOR. (2013): Je mogoče biti marksist brez Marxa? V *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom*, B. Bembič in dr. (ur.), 148–160. Ljubljana: Inštitut za delavske študije.
- SCHILLER, HERBERT I. (1998): Striving for Communication Dominance: a Half-century Review. V *Electronic Empires: Global Media and Local Resistance*, D. Kishan Thussu (ur.), 17–26. London: Arnold.
- SMITH, TONY (2013): The 'General Intellect' in the *Grundrisse* and Beyond. V *In Marx's Laboratory. Critical Interpretations of the Grundrisse*, R. Bellofiore, G. Starosta in P. D. Thomas (ur.), 213–231. Leiden, Boston: Brill.
- SPLICHAL, SLAVKO. 2005. Konec novinarstva. *Novinarski dnevi*, 18. november. Ankarana: DNS. Dostopno na: <http://novinar.com/drustvo/novinarski-dnevi/zvocni-arhiv-predavanj-na-novinarskih-dnevih-6/> (15. december 2014).
- SPLICHAL, SLAVKO. (2014): Konec koncev – novinarstvo. V *50 let študija novinarstva na Slovenskem*, K. Erjavec in M. Poler Kovačič (ur.), 43–67. Ljubljana: Založba FDV.
- TERRANOVA, TIZIANA (2000): Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy. *Social Text* 63 18(2): 33–58.
- URSELL, GILL (1998): Labour Flexibility in the UK Commercial Television Sector. *Media, Culture & Society* 20(1): 129–153.
- URSELL, GILL (2004): Changing times, changing identities: A case study of British journalists. V *Identity in the age of the new economy*, T. E. Jensen in A. Westenholz (ur.), 34–54. Cheltenham: Edward Elgar.
- VERCELLONE, CARLO (2004): The hypothesis of cognitive capitalism. *Towards a Cosmopolitan Marxism, Historical Materialism Annual Conference*, 4. – 6. november, Birkbeck College and SOAS, London, UK.
- VERCELLONE, CARLO (2007): From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism. *Historical Materialism* 15(1): 13–36.

- VIRNO, PAOLO (2001): *General intellect*. Dostopno na: <http://www.generation-online.org/p/fpvirno10.htm> (15. december 2015).
- VIRNO, PAOLO (2003): *Slovnica mnoštva*. Ljubljana: Krtina.
- VOBIČ, IGOR (2011): Pavperizacija Spletnih novinarjev v Sloveniji. *Medijska Preža*, december. Dostopno na: <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/41/splet/> (15. december 2014).
- ZGROŽENI EKONOMISTI (2012): *Manifest. 20 let slepote*. Ljubljana: Založba *cf.
- ŽIŽEK, SLAVOJ (2009): Pošast še straši! V *Komunistični manifest*, 39–63. Ljubljana: Založba Sanje.